

Kao i prethodne tri, četvrta knjiga *Zbornika Historijskog instituta Slavonije* (u daljem tekstu Zbornik) zadržala je osnovnu podjelu na dva dijela: članci i rasprave, i kritike, prikazi i osvrti. Članci i rasprave zauzimaju mnogo više prostora, što je i razumljivo, jer izdavač pretenduje da se uvrsti u red afirmisanih naučnih institucija. Četiri knjige su sasvim dovoljne da se konstatuje da je ova mlada ustanova stekla potrebnu reputaciju.

Iako smo našu pažnju usredsredili na četvrtu knjigu (i peta je već izašla iz štampe), potrebno je podvući da Zbornik još uvijek nije izgradio svoj definitivni izgled. Pravilo da su edicije ove vrste proizvod programa rada institucija koje ih izdaju, izgleda, ovdje nije prihvaćeno. Naime, članci i rasprave nemaju svoga hronološkog toka, i iz njih se s obzirom na redosljed u knjizi ne vidi program obrade tematike koju ova ustanova zahvata. Sadržaj prethodne tri i ove četvrte knjige kazuje kao da Zbornik još uvijek ima karakter jubilarne publikacije. Tako je četvrta knjiga posvećena dvadesetgodišnjici oslobođenja zemlje. To, istina, nigdje nije naglašeno, ali prvih sedam, od ukupno deset, članaka i rasprava upućuje na takav zaključak. I tim rodovima ćemo najprije posvetiti našu pažnju.

Značaj i uloga Slavanskog Broda u konačnim borbama za oslobođenje zemlje, autora Martina Kaminskog, prvi je rad u ovoj knjizi. U nešto skraćenom obliku autor je pod istim naslovom istupio na naučnom skupu posvećenom 20-godišnjici oslobođenja zemlje, održanom u Zagrebu 18—20. januara 1966. godine. Svoja kazivanja pretežno je posvetio događajima u proljeće 1945. godine, kada je Slavonski Brod zaista imao prvorazredni vojno-strategijski značaj ne samo za jedinice Jugoslovenske armije koje su učestvovala u borbama za njegovo oslobođenje (I, II i III armija) već i za jedinice grupe armija »E« njemačkog okupatora i kvislinške snage južno od Save koje su nastojale da se na prostoru Vinkovci — Slavonski Brod izvuku na zapad. Iskoristivši bogatu građu, autor je uspješno prikazao vojnu situaciju i ukazao na izvjesne slabosti jedinica JA, prvenstveno na slabu obavještajnu i izviđačku službu, zatim na nedovoljno sadještvo jedinica I, II i III armije, te na precjenjivanje poraza neprijateljskih snaga u uvodnim bitkama itd., što je mnogo usporilo napredovanje jedinica JA i omogućilo neprijatelju da prije napuštanja Slavanskog Broda (20. IV 1945. g.) izvuče svoje jedinice iz Bosne i uz relativno manje gubitke nastavi povlačenje prema Zagrebu i dalje na zapad.

Drugi po redu je članak Srećka Ljubljanića: *Evakuacija stanovništva iz Slavonije u Mađarsku i Vojvodinu početkom 1945. godine*. I ovaj rad je bio saopšten na pomenutom skupu u Zagrebu. U radu autor je naćeo jedno interesantno pitanje o kojem se ranije vrlo malo znalo. Naime, evakuacija stanovništva iz Slavonije u Mađarsku (dio koji je kontrolisala Crvena armija i Vojvodinu usko je bila povezana sa dještvmima JA i Crvene armije početkom 1945. godine. Zbog oskudnosti dosad poznate i pristupaćne građe, autor je konstatovao da njegov rad predstavlja samo »rekonstrukciju akcija NOP-a u Slavoniji o evakuaciji«, pa je zbog toga znaćaj evakuacije stanovništva iz Slavonije u Mađarsku i Vojvodinu u sklopu opštih zbivanja toga vremena ostao dosta blijedo prikazan.

Sljedeći rad autora Vlade Horvata, koji je istovremeno najkraći, govori o borbama u Vukovaru 8. i 9. XII 1944. godine.

O *odjeku sporazuma Tito—Šubašić u Slavoniji u ljeto 1944. godine*, rad autora Dragiše Jovića, takode je bio saopšten na simpozijumu u Zagrebu. U analizi odjeka

»sporazuma« u Slavoniji, Jović je pošao od ova dva najvažnija momenta: a) rada ustaške i velikosrpske propagande s namjerom da u datoj situaciji ostvare svoje ciljeve; b) nastojanje KPJ da onemogući velikohrvatske i velikosrpske napore. Polazeći od toga, autor je prikazao razvoj vojne i političke situacije u Slavoniji od jeseni 1943. do avgusta 1944. godine, a to je područje koje je kontrolisao Šesti korpus NOVJ. Ukazavši na teškoće političkog rada KPJ i SKOJ-a, NOO-a i ostalih organa i organizacija NOP-a u Slavoniji, čija teritorija nije bila sva oslobođena, autor je istakao i izvjesne slabosti u stavovima pojedinih instanci NOP-a, da bi na kraju zaključio »da je ustaška propaganda samo u prvom momentu uspjela unijeti zabunu među hrvatsko stanovništvo«, i da su joj u tome znatnu pomoć pružili desničarski elementi HSS-a. »Da je rad KPJ — zaključuje autor — bio pravilno usmjeren i ... dao pozitivne rezultate i pored nekih negativnosti..., svjedoče daljnji razvoj i uspjesi NOP-a«, a to se je najbolje vidjelo u povećanju broja novih boraca i formiranju dviju novih brigada — Virovitičke i Brodske — u avgustu, odnosno oktobru 1944. godine.

Neke komponente rada Okružnog NOO-a Broda ljeta i jeseni 1944. godine, autora Mije Cicvarića, sljedeći je rad u Zborniku. U uvodnom dijelu prikazan je razvoj narodne vlasti u Slavoniji do Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a (8. i 9. maja 1944. g. u Topuskom) i u sklopu toga osvijetljena je vojna i politička situacija s posebnim osvrtom na značaj Slavenskog Broda, koji je tokom ljeta i jeseni 1944. zajedno s Bosanskim Brodom postao jako okupatorsko uporište, odakle su vršeni česti ispadni na oslobođenu teritoriju s obje strane rijeke Save. Autor je posebno istakao strategijski značaj Slavenskog Broda za njemačkog okupatora, što su uočili i zapadni saveznici iz antihitlerove koalicije, pa su u to vrijeme vršili česta bombardovanja, zbog čega su Nijemci bili prisiljeni da znatan dio svog vojnog potencijala prebace na poluoslobođenu teritoriju i tako u okolnim mjestima Broda onemoguće učvršćenje NOP-a. Takođe je ukazao da je i dolazak Čerkeza imao znatnog uticaja na slamanje morala tamošnjeg stanovništva. Zbog činjenice da je ovaj dio Slavonije bio nastanjen pripadnicima više nacionalnosti — Hrvatima, Srbima, Ukrajinacima, Mađarima, Slovencima, Nijemcima — autor je u drugom dijelu rada osvijetlio aktivnost rukovodstva NOP-a (partijskih i skojevskih foruma, organa narodne vlasti, NOP-a i drugih), koja su u vrlo složenim političkim i društvenim uslovima imala velikih teškoća u objašnjavanju linije NOP-a i suštine sporazuma Tito—Subašić, ističući značajnu ulogu bivših pripadnika HSS-a i drugih građanskih partija koji su ranije prišli NOP-u. U analizi djelatnosti organa narodne vlasti, autor je naročito istakao rad pojedinih odjela — odjeljenja NOO-a na teritoriji Okružnog NOO-a Slavonski Brod i uslove u kojima su djelovali. »Njihovi rezultati — ispravno autor zaključuje — ovisili su ne samo o snazi i organizovanosti narodnooslobodilačkih odbora (mjesnih, opštinskih, kotarskih i okružnog) već i o snazi NOP-a i o ulozi i akcijama okupatora«.

O iseljavanju pripadnika njemačke narodne skupine (Volksdeutschera) iz NDH za vrijeme II svjetskog rata piše Krnić Zdravko. U nešto skraćenom obliku i njegov je članak bio pročitán kao referat na već pomenutom simpozijumu. Ovo je još jedan Krnićev prilog proučavanju pitanja *Njemačke nacionalne skupine u NDH*. On je, naime, s još dvojicom autora u prvom broju Zbornika objavio rad pod naslovom *Neki podaci o organizaciji i radu njemačke narodne skupine u NDH*. U ovom radu najprije nas je podsjetio na već poznate činjenice — da je uspostavljanje NDH bio određen i pravni položaj skupine, regulisan mnogim zakonskim odredbama poglavnik ustaške NDH. Tako su pripadnici skupine tokom prve godine NDH, zahvaljujući svom privilegovanom položaju, ekonomski ojačali, jer su, pored kupovine i darivanja, često vršili prisvajanje imovine ugroženih i proganjanih Srba i Jevreja. Dalje nas informiše o tome da su pripadnici skupine služili Trećem Rajhu ne samo u vrijeme NDH već i ranije, od početka Hitlerovog napada na Poljsku, kada je oko 200 mladića — Volksdeutschera — iz Jugoslavije otišlo u Rajh u službu »Waffen SS«. Mnogi od njih su radili na prikupljanju privrednih, političkih i vojnih podataka o Jugoslaviji. Tokom II svjetskog rata dala je skupina u NDH preko 18.000 vojnika, dok ih je u raznim formacijama oružane sile i radnim jedinicama bilo 53.718. Protiv NOV i POJ Volksdeutscheri su se borili kao pripadnici »Einsatzstaffel-a (odredi za akciju), njemačkih četa Hrvatskog domobranstva, »Ortschutz-a« (mjesnih straža), »Hilfspolizei-a« (pomoćne policijske jedinice) i »Heimatswacht-a« (domovinska straža), u istočnoj Bosni, na Kozari, Papuku, Dilju, Bilogori i Fruškoj Gori, kao i u takozvanim kaznenim ekspedicijama protiv naših naroda.

Krnić je utvrdio da su prva iseljavanja organizovana početkom 1942. godine, dok su se već krajem decembra 1941. godine, usljed razvoja ustanka i akcija »komunističkih bandi«, Volksdeutscheri iz okolnih mjesta Bosanske Gradiške »privremeno preselili« u novogradiški srez. Autor je isto tako ukazao i na sve peripetije odnosa na relaciji Treći Rajh — NDH u pogledu iseljavanja Volksdeutschera. Pavelić je bio protiv iseljavanja, jer bi ono, po njegovom mišljenju, moglo uticati na slabljenje morala ustaša.

Druga etapa iseljavanja, koja je obuhvatila sve pripadnike skupine, otpočela je 1944. godine. Njoj je Krnić posvetio više prostora u radu. Treba istaći da je znalacki odabrao najinteresantnije momente, služeći se mnogim dokumentima organizacija skupine (mjernih, opštinskih, kotarskih, okružnih) i izjavom vođe skupine dra Branimira Altgayera, koju je pisao u istražnom zatvoru UDB-e grada Zagreba u vremenu 1946—1949. godine (to je, u stvari, elaborat od oko 400 stranica, koji u izvjesnom smislu predstavlja istoriju folksdojčera u Jugoslaviji.

Pregled organizacije poljoprivrede u NOB na oslobođenom području Slavonije posljednji je rad u ovoj knjizi koji se odnosi na period NOR-a i revolucije. Mira Kolar-Dimitrijević, autor ovog obimnog rada (od blizu 80 stranica) obrađuje pitanje kojem su dosad jugoslovenska historiografija i istoričari NOR-a i revolucije posvećivali nedovoljnu pažnju. U uvodnom dijelu najprije se govori o ekonomskom značaju sjevernih krajeva Jugoslavije (inače bogatijih) za okupatora i kvislinšku NDH. Neka pitanja su ostavljena otvorena pošto autor smatra da, za cjelovitu analizu postavljenog zadatka, prethodno treba izvršiti prikupljanje sjećanja živih učesnika-aktera široke djelatnosti NOP-a na području Slavonije. Iako se već u ljeto 1941. godine javljaju prvi akcioni odbori NOF-a i odbori Narodne pomoći, autor ističe da se o organizaciji poljoprivrede na oslobođenom području Slavonije može govoriti tek od 1942. godine, jer se tada stvarala »legalna, i većinom od naroda birana, vlast u selima i općinama« (str. 92), a stvarni početak jedinstvenog djelovanja datira od novembra 1943. godine, kada je ranije osnovani *Privremeni oblasni NOO za Slavoniju* (proljeće 1943. g.) postao stalan organ na Prvoj oblasnoj konferenciji u Voćinu (21. XII 1943. g.), koji je u svom izvršnom odboru imao izabranog člana zaduženog za *gospodarstvo*. Autor dalje konstatuje da su »specifičnost položaja Slavonije i njen značaj za okupatora, usloveli i specifičan razvoj NOP-a«, jer je Slavonija bila udaljena od sjedišta ZAVNOH-a, istina, ne toliko samo razdaljinom, koliko preprekama na vezama u oba pravca — »dobro branjena i utvrđena željeznička pruga« (Zagreb—Beograd, nap. R. B.), zbog čega su odluke ZAVNOH-a i AVNOJ-a sporo stizale, pa Oblasni NOO za Slavoniju nije sve do početka 1944. godine uspio da uspostavi mrežu *gospodarskih komisija* u svim nižim NOO-ima. Zbog toga autor najviše prostora posvećuje vremenskom periodu od proljeća 1944. godine, kada je pri NOO Slavonije formirana *Gospodarska komisija*, o čijoj širokoj aktivnosti i rezultatima rada autor navodi mnoge dotad nepoznate dokumente. Istovremeno, ona s pravom konstatuje, a to treba posebno podvući, da je to bila veoma široka djelatnost na svim sektorima privrede, prilagođena konkretnim specifičnim uslovima »oslobođene teritorije Slavonije, koja se često mijenjala«. Na kraju, M. Kolar-Dimitrijević ističe da se u Slavoniji često vodio jedan zanemaren oblik rata: »borba za poljoprivredne proizvode...« Autor je svom radu dao naslov *Pregled poljoprivrede u NOB na oslobođenom teritoriju Slavonije*. Čini se da naslov nije adekvatan, jer uloženi napor i ono što nam je prezentirano sadrži mnogo više od naslovne formulacije. Uz malu doradu ovaj bi rad mogao prerasti u studiju: *Značaj poljoprivrede za NOB na oslobođenom području Slavonije 1941—1945*.

Posljednja tri rada u ovoj knjizi predstavljaju studije eminentnih jugoslovenskih istoričara. Prva studija, dra Ljube Bobana, *Iz istorije odnosa između V. Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima (Odnosi od septembarskog ustava do marsejskog atentata)*, iako je, u stvari, drugi dio njegove studije *O odnosima između V. Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima*¹⁾, predstavlja zasebnu cjelinu. Autor nam u jedanaest manjih ili većih poglavlja prikazuje najvažnija društveno-politička zbivanja u Kraljevini Jugoslaviji u razdoblju od septembra 1931. do sep-

¹⁾ Prvi dio, *Iz historije odnosa između V. Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima (odnosi do oktobranog ustava od 3. IX 1931)* objavljen je u *Historijskom zborniku Pov. društva Hrvatske* za 1965. a treći dio u *Zborniku Historijskog instituta Slavonije* br. 3, 1965. g.

tenbra 1934. godine. Najviše je prostora posvetio kontaktima kralja Aleksandra s Mačekom (str. 223—229), dok je svim ostalim pitanjima — poglavljima²⁾ posvetio nešto više od 50 stranica. No, i pored neosporno velikog značaja koji je dat materiji u poglavlju *Kontakti kralja Aleksandra s Mačekom*, autor u zaključku ostavlja dosta rezerve, naglasivši da će biti potrebno »rasvijetliti još čitav niz pitanja i detalja da bi se dobila potpunija slika o svim okolnostima i motivima zbog kojih je kralj održavao kontakte s Mačekom«. Boban dopušta da je kralj Aleksandar »namjeravao potražiti rješenje (unutrašnje i spoljne situacije zemlje, nap. R. B.) i s opozicijom u Hrvatskoj«, ali da je teško i zamisliti da je Aleksandar bio spreman da »Hrvatska i drugi krajevi preko Save i Drine prestanu biti kolonije i postanu ravnopravni čimbenik sa Srbijom«, kako to tumači Meštrović u svojim memoarima.³⁾

Druga studija, prostorno nešto kraća (str. 239—281), dra Bogumila Hrabaka, ima naslov *Dolazak organizovanih povratnika iz Sovjetske Rusije u Jugoslaviju 1918—1919. godine*. U sedam međusobno povezanih poglavlja⁴⁾ Hrabak je, na osnovu dotad malo poznatih ili nepoznatih dokumenata, utvrdio da je u carskoj i u revolucionarjoj Rusiji boravilo i djelovalo preko 200.000 Jugoslovena, i da je njihova aktivnost sve donedavna ostala po strani napora naše istorijske nauke. Pošto je istakao da se osjeća potreba obrade cjelokupne njihove aktivnosti, on je u ovom radu obradio aktivnost samo onih naših revolucionara-povratnika koji su bili organizovani u RKP (b), RKP (b) SHS u raznim krajevima prostrane ruske, odnosno sovjetske zemlje i utvrdio da bi njihov broj bio znatno veći da su sovjetske vlasti dozvolile odlazak svih crvenoarmejaca-internacionalista, odnosno da se kod nekih »već u izvesnom smislu birokratizovanih rukovodilaca jugoslovenskih komunista u Sovjetskoj Rusiji nisu javile devize da još ne treba polaziti u zemlju...«.

Aktivisti su prilikom polaska dobijali nalog gdje treba da se jave i u koje mjesto i da se tamo partijski povežu. Odredišna mjesta nisu se uvijek podudarala sa zavičajem, pa su se mnogi povratnici najčešće zadržavali u svom rodnom mjestu; mnogi su se tako pasivizirali, jer »nisu poštivali preuzetu obavezu u pogledu uklapanja u planiranu mrežu revolucionarne organizacije«.

Istakavši da je Jugoslovenska grupa izvršila raznovrsne pripreme u vezi sa povratkom aktivista u zemlju — stvaranje KP (b) SHS, premještanje sjedišta Grupe iz Moskve u Kijev i otvaranje propagandnog punkta u Odesi, formiranje mnogih kurseva i štampanje letaka i brošura za Jugoslaviju itd. — autor ističe da je akcija organizovanog povratka u cijelom periodu bila bremenita nedovoljnim poznavanjem prilika u zemlji i da povratnici nisu mogli odigrati vidniju ulogu u revolucionisanju masa u zemlji zbog toga što su u najvećem broju bili slabo ideološki pripremljeni. Naime, »Jugosloveni boljševici i internacionalisti — tvrdi autor — bili su više vojnici revolucije nego njeni organizatori, ideolozi i rukovodoci masa...«, i nisu shvatali značaj seljačke mase u ratu osamostaljene u odnosu na buržoaziju i da je svim silama trebalo nastojati da se ta masa ne pasivizira, jer će je u protivnom buržoazija opet pridobiti za sebe.

²⁾ Kriza Zivkovićeve vlade i kraljeve kombinacije; Markovićeve i Srškićeve vlada; Odnosi opozicionih grupa do jeseni 1932. godine; Zagrebačke punktacije i osuda Mačeka; Kombinacije kralja i režimskih krugova nakon osude V. Mačeka; Posjet kralja Aleksandra Zagrebu; Odnosi opozicionih stranaka nakon Mačekove osude; Formiranje Uzunovićeve vlade; Akcija radikala za formiranje vlade i sastav SDK i Kraljeva inicijativa za sporazum s radikalima.

³⁾ Ivan Meštrović, *Uspomena na političke ljude i događaje*, Buenos Aires, 1961, str. 404.

⁴⁾ Orijentacija komunista Jugoslovena u Sovj. Rusiji u jesen 1918. da osnovicu svoje delatnosti prenesu u zemlju; Odlazak u zemlju politički najvažnije grupe povratnika-revolucionara (novembar 1918 — februar 1919); Obaveštenost o prilikama u domovini od strane komunista Jugoslovena u Rusiji; Veze jugoslovenskih komunista u Rusiji sa onima koji su se vratili u zemlju; Sudbina KP (b) SHS; Pripreme komunista u Sovj. Rusiji i Ukrajini za revolucionarni rad u domovini do kraja 1919; Otppravka aktivista u Jugoslaviju od februara do kraja 1919. godine i Pravci putovanja i način ekspedicije aktivista Jugoslovena iz Sovjetske Rusije i Ukrajine u Jugoslaviju od kraja 1918. do kraja 1919. g.

Studijom *Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj monarhiji pod nagodbenim sistemom (1868—1918)*, dr Igor Karaman se još jednom potvrdio kao istoričar — specijalista za ekonomsko-socijalnu istoriju hrvatsko-slavonskog područja.⁵⁾

U ovom radu najprije se daje osvrt na glavne probleme pred kojima su se nalazile domaće snage u Slavoniji u nastojanjima da se uključe u privredni život Habsburške Monarhije, a to su: nedostatak pogodnih saobraćajnih veza i ograničene mogućnosti akumulacije domaćeg kapitala, zatim se analiziraju pojedine grane industrijsko-prerađivačkog poduzetništva (saobraćaj, kreditne ustanove i njihov utjecaj na privredni život, razvitak industrijske privrede u Slavoniji — šumska preduzeća, pilane, druga drvena industrija, cementna industrija i ostale grane), sve u okviru županija: zagrebačke, varaždinske, bjelovarsko-križevačke, požeške i srijemske. Posljednje poglavlje (peto) odnosi se na razvoj agrarne privrede u Slavoniji, gdje je najprije prikazana likvidacija preostataka feudalnih odnosa u sjevernoj Hrvatskoj, zatim agrarna kriza i njen uticaj na ekonomiku seljačkih gazdinstava, struktura zemljišnog posjeda i raspodjela stoke i parnih strojeva na zemljišnom posjedu u Slavoniji 1895. godine.

Osnovno obilježje razvoja slavonske privrede u nagodbenom sistemu autor je sveo na činjenicu da su izgradnja željezničke mreže, kao i razvoj glavnih grana prerađivačke industrije — u prvom redu drveno-prerađivačke, — tekli sporo zbog nemogućnosti samostalnog odlučivanja »domaćih građansko-kapitalističkih preduzetničkih snaga«. To je naročito bilo vidno u prva dva decenija nagodbenog sistema, a jača aktivnost »domaćih poduzetnika« javila se tek krajem prošlog vijeka, kada je u kompleksnoj slici ekonomsko-socijalne strukture Slavonije bio dovršen proces konstituisanja građanskog društva i kapitalističke privrede na nivou s kojim je ovo područje, nakon propasti Monarhije, ušlo u sastav nove teritorijalne zajednice jugoslovenskih naroda.

U drugom dijelu knjige — kritike, prikazi, informacije — Srećko Ljubljanović daje prikaz knjige Adolfa Kirschig-a *Kula-Poretsch*; dr Bogdan Krizman prikaz *Prvog međunarodnog kongresa balkanologa* održanog u Sofiji 26. VIII — 1. IX 1966. godine; Srećko Ljubljanović prikaz naučnog skupa o *Pregledu istorije SKJ* i Martin Kaminski širi prikaz knjige dra Dušana Bibera *Nacizam in Nemci u Jugoslaviji 1933—1941*, koja je u izdanju Cankarjeve založbe v Ljubljani izdata 1966. godine.

Rafael BRČIĆ

⁵⁾ Vidi njegove ranije radove: *Privredni položaj hrvatsko-slavonskog područja u Habsburškoj Monarhiji, nakon ukidanja feudalnih odnosa 1849—1873*, Zbornik za ekonomsku povijest I, izd. Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1966; *Prilozi za ekonomsko-socijalnu istoriju*, u ediciji »Studia Historica« Mađarske akademije nauka 1951—1964, str. 1—54 (JIC, 3, Beograd 1964, str. 95—107); *Ekonomске prilike u vrijeme narodnog preporoda*, Kolo Matice Hrvatske, Zagreb 1966. i još neki manji radovi.